

1.6. ГРАММАТИКАЛЫҚ МАҒЫНАНЫҢ БЕРІЛУ ТӘСІЛДЕРІ МЕН ЖОЛДАРЫ

(қызылмен боялған жерлердегі орыс тілінің мысалдарына екпін белгісін (акут) қою керек)

Грамматикалық мағынаның *берілу тәсілдері* деген ұғым белгілі бір мағына типтерінің (түрлерінің) не арқылы және қалай берілуінің тілдік қабат негізіндегі *жиынтығы, тобы* болып табылады да, ол өз ішінде жекелеген түрлерден тұрады. Міне, грамматикалық мағынаның белгілі бір берілу тәсілінің бірнеше түрі болуы мүмкін. Сол түрлер ол тәсілдің немесе мағына берілудің жолдары деп аталады.

Жоғарыда грамматикалық мағынаны біріншіден, түбірдің ішкі семантикасының абстракциялануы, жалпылана түсуі, екіншіден, қандай да бір категорияға тән грамматикалық форма арқылы берілуі, үшіншіден, сөйлеу процесінде сөздің басқа сөздермен тіркесіп, байланысқа түсуі арқылы берілуіне қарай жалпы грамматикалық мағына, категориялық грамматикалық мағына және қатысты грамматикалық мағына деп жіктелген болатын.

Грамматикалық мағынаны білдірудің *ең бірінші тәсілі* – *семантикалық тәсіл*. Ол – сөздің лексикалық мағынасының абстракцияланып, жалпылануы арқылы іске асады. Сөйтіп, жалпы грамматикалық мағына пайда болады. Екінші – *синтетикалық тәсіл*. Грамматикалық мағынаның синтетикалық тәсіл арқылы берілуінің тіл білімінде бірнеше жолы бар. Олар: **қосымша қосылу жолы**, яғни грамматикалық тұлғалардың (формалардың) үстелуі арқылы грамматикалық мағынаның берілуі, **префикс қосылу жолы**, яғни сөзге префикс (приставка) қосылу арқылы грамматикалық мағынаның берілуі; **ішкі флексия жолы**, яғни сөздің ішкі кейбір дыбыстарының өзгеруі, алмасуы, қосылуы арқылы грамматикалық мағынаның берілуі немесе бір тұлға арқылы бірнеше грамматикалық мағынаның берілуі; **екпін арқылы**, яғни екпіннің өзгеруімен грамматикалық мағынаның берілуі, **супплетивті жол**, яғни грамматикалық мағынаның жеке-жеке сөздер арқылы берілуі. Үшінші - *аналитикалық тәсіл*. Аналитикалық тәсілдің бірнеше түрі, жолы бар. Олар: негізгі сөздердің тіркесуі арқылы грамматикалық мағынаның берілуі (мысалы, *алтын сағат, темір күрек, ағаш үй, шәкірт бала* сияқты тіркестерде алғашқы зат атаулары *алтын, темір, ағаш, шәкірт* екінші зат атауын білдіретін сөздермен тіркесу арқылы заттық мағынада емес, қатыстық-сындық мәнде қолданылған), **негізгі сөз бен көмекші сөздің** (көмекші етістік, шылау т.б.) тіркесуі арқылы грамматикалық мағынаның берілуі, **сөздердің қосарлануы** арқылы грамматикалық мағынаның берілуі, **сөздердің орын тәртібі** арқылы грамматикалық мағынаның берілуі, **дауыс ырғағы, интонация** арқылы грамматикалық мағынаның берілуі. Сондай-ақ аралас тәсілдер де болуы мүмкін, яғни грамматикалық мағынаның берілуінде бір емес, бірнеше тәсілдің элементі болуы мүмкін.

Грамматикалық мағынаны білдірудің бұл көрсетілген тәсілдері мен жолдары бәрі бірдей бір тілде толық кездесе бермеуі мүмкін. Бір тілде

олардың кейбіреулері ғана қолданылуы мүмкін. Қазақ тілінде бұл тәсілдердің кездесетіндері мыналар:

1. Семантикалық тәсіл. Лексикалық мағынаның жалпыланып, абстракциялануы арқылы жалпы грамматикалық мағынаның пайда болуы қазақ тілінде негізгі грамматикалық-семантикалық процесс болып табылады. Мысалы, белгілі бір топ сөздердің жалпы зат атауын, немесе заттың сынын, я санын, немесе жалпы қимыл, іс-әрекетті білдіруі, сөйтіп, белгілі бір топтарға (сөз таптарына) жіктелуі, сөздерді сөз саралануы таптарына тілдің ең басты принципі – семантикалық принцип болып саналады.

Әрине, бұл жерде әңгіме лексикалық мағынасы бар сөздер жайында болып отыр. Лексикалық мағынасынан айырылып қалған көмекші сөздердің лексикалық мағынасының жалпылануы туралы әңгіме болудың шындыққа қисыны жоқ. Ондай көмекші сөздер сөйлем ішінде белгілі бір сөздердің жетегінде, шылауында жұмсалып, оған әртүрлі қосымша мән береді, не үстейді, қосады. Бұдан байқалатын нәрсе – бұл сияқты көмекші сөздерде семантикалық процесс бұрын болып, енді олар сөйлемде дайын қосымша тілдік элемент ретінде ғана пайдаланылады. Ал толық мағыналы (лексикалық мағынасы бар) сөздерде бұл процесті сөйлемнің өзінен-ақ көруге болады.

Лай суға май бітпес қой өткенге, Күлеміз қасқыр жалап, дәме еткенде (Абай). *Жасамаймын еңбектің Жемісін көзбен көрем деп, Жасаймын бір қолқабыс Кейінгіге берем деп* (Торайғыров).

Берілген сөйлемдегі сөздерді жалпы грамматикалық мағыналарының ортақтығы жағынан мынадай топтарға бөлуге болар еді: 1) су, май, қой, қасқыр, дәме, еңбек, жеміс, көз, қолқабыс – бір топ, 2) (май) бітпес, (қой) өткенге, күлеміз, жылап, (дәме) еткенге, жасамаймын, көрем(ін) деп жасамаймын, берем(ін) деп – екінші үлкен топ; 3) лай, кейінгіге – үшінші топ т.б. Бірінші топтағы әр сөздің нақты лексикалық мағынасын айқындай отырып, ол сөздердің бір-бірімен жақындығы жоқ екендігін анықтап, абстракциялану, жалпылану барысындағы мәніне назар аударсақ, яғни нақты су мәніндегі зат атауының жалпы зат атауы мәні, нақты май мәніндегі зат атауының жалпы зат атауы мәні, нақты тұлкі, малдың бір түрі қой мәніндегі зат атауының жалпы зат атауы мәні, дәл сол сияқты дәме, еңбек, жеміс, көз, қолқабыс нақты ұғымдық атаулардың жалпы зат атауы мәні, екінші топтағы әр сөздің (май) бітпес - біту, қой өткенге - өту, күлеміз - күлу, жалап - жалау, дәме еткенге - дәмету, жасамаймын - жасау, көремін деп - көру, жасамаймын - жасау, беремін деп - беру өздері ғана білдіре алатын нақты іс-әрекет, қимыл, процесс болып, одан жалпы іс-әрекет, қимылды білдіруге және үшінші топтағы лай дегеннің су зат ұғымының сапалық бір белгісі (таза емес, тұнық емес т.б.) болу негізінен жалпы заттың сапалық белгісі болу, кейінгі сөзінің нақты ұрпақ, жастар сияқты болашақ қауымының белгісінен жалпы қатыстық (одан субстантивтену) мәнге көшуі көрініп тұр.

Сөйтіп, сөздер лексикалық мағынасы арқылы дараланып, сараланып, ерекшеленіп, тілдің жеке-жеке лексикалық единица ретіндегі көрінісі болып тұрса, ол енді лексикалық мағыналарының абстракцияланып, жалпылануы арқылы ортақ грамматикалық қасиеттерге ие болып, грамматикалық әртүрлі

топ (сөз топтары) құрауға мүмкіндік туады. Яғни, тілдегі бір топ сөздер – зат атауы ұғымымен байланысты болып, заттық ұғымды білдіретін сөздер (зат есім), екінші тобы – әртүрлі қимыл, іс-әрекетті білдіретін сөздер (етістік), үшінші тобы – заттың әртүрлі белгісін, сапасын, түсін, қатысын т.б. мәнді білдіретін сөздер (сын есім), сандық ұғымды білдіретін сөздер (сан есім), қимыл, іс-әрекеттің әртүрлі амал, сын-қимылын, мекен-мезгілін, себеп-мақсатын т.б. білдіретін сөздер (үстеу), орынбасар сөздер, яғни осы көрсетілген сияқты сөздердің орнына жүретін сөздер (есімдік) деп саралауға болады. Осыдан анық көрінетіндей, сөздің жалпы грамматикалық мағынасы, яғни лексикалық мағынаның негізінде пайда болатын грамматикалық мағына (семантикалық тәсіл) сөздерді семантикалық сипаты жағынан грамматикалық топтарға бөлуге негіз де болып саналады.

2. Синтетикалық тәсілдің қазақ тілінде ең жиі кездесетіні – қосымша арқылы грамматикалық мағынаның берілуі. Әсіресе форма тудыратын сөзтүрленім қосымшалары арқылы неше алуан грамматикалық мағына беріледі: көптік жалғау арқылы көптік, тәуелдік жалғау арқылы тәуелдік, жақтық мағыналар, жіктік жалғау арқылы жақтық, жекешелік-көптік мағыналар, септік жалғаулары арқылы қимыл, іс-әрекеттің иесі, меншіктілік, тура және жанама объектілік, мезгілдік, мекендік-бағыттық, құралдық-амалдық сияқты мағыналар, шырай жұрнақтары арқылы біртектес сынның салыстырмалы я күшейтпелі сипаты, етіс жұрнақтары арқылы қимыл, іс-әрекеттің субъекті мен объекті арасындағы әртүрлі қатынастарды білдіру, болымсыз етістік жұрнағы арқылы сол қимылдың болмауы, шақ жұрнақтары арқылы сөйлеп тұрған сәтпен байланысты қимылдың болып кеткенін, я болып жатқанын, я әлі болмағанын (шақтық мағыналарды) білдіруі, рай тұлғалары арқылы қимылдың болу-болмау шартын, тілек-ниетін, біреуге бұйыруын т.б. білдіруін көрсетуге болады. Мысалы, жоғарыда берілген екі мысалдағы *су-ға, біт-не-с, өт-кен-ге, күл-е-міз, жыла-п, дәме өт-кен-ге, және жаса-ма-й-мын, еңбек-тің, жеміс-і-н, көз-бен, көр-е-м-ін, кейінгі-ге, бер-е-м-ін* сөздерін алып қарайық. *Су* (жалпы зат атауы, деректі т.б.) түбірге *-ға* қосылу арқылы жанама объект, қимылдың бағыты, орны мағынасы үстелген. Сондай-ақ *біт* қимылының *-не* болмайтынын, орындалмайтынын, *-с* шақтық мағына, *өт* қимылына *-кен* өткен шақтық мағына, *-ге* себептік-мақсаттық мағына, *күл* іс-әрекетке *-е* ауыспалы осы шақ мағынасын, *-міз* қимылдың I-жақ және көпше (көп субъект арқылы) орындалатынын, *жыла* қимылына *-п* қимылдың амалын, (дәме) *өт* қимылына *-кен* өткен шақты, *-ге* себептік-мақсаттық мағына, *жаса* іс-әрекетке *-ма* болымсыздық мағынаны, *-й* ауыспалы осы шақ мағына, *-мын* қимылдың I жақ арқылы жалғыз (жекеше) орындалатынын, *еңбек* жалпы зат ұғымының *-і* 3-жаққа (еңбек) тәуелді екенін, *-н* белгілі қимылдың (көру) тура объектісі екенін білдіру, *көз* жалпы зат ұғымның, *-бен* құралдық, амалдық мәнін, *көр* іс-әрекетке *-е* ауыспалы осы шақ мәнін, *-м* (*-мін*) осы қимылдың I-жақ арқылы жалғыз (жекеше) орындалатынын, *жаса* іс-әрекетке *-й* ауыспалы осы шақ, *-мын* осы қимылдың I-жақ арқылы жалғыз (жекеше) орындалатынын, *кейінгі* қатыстық мәнге *-ге* жанама объектілік (және субстантивтік) мән, *бер* қимылға *-е*

ауыспалы осы шақ мәнін, *-м (-мін)* осы қимылдың 1-жақ арқылы жалғыз (жекеше) орындалатынын білдіреді. Ал қазақ тілінде грамматикалық мағынаны префикс арқылы білдіру жолы жоқ. Мысалы, орыс тілінде *при-шел* (келді), *у-чил* (оқытты, үйретті), *за-шел* (келіп-кетті), *про-читал* (оқып шықты), *пере-шел* (өтіп кетті) т.б. сөздердегі *при, у, за, про, пере* приставкалары белгілі грамматикалық мағына тудырып тұр. Қазақ тіліндегі бірді-екілі сөздің құрамындағы *бей (би)* - бейшара, беймаза, бейуақыт, *на* - наразы т.б. яғни, бұл сияқты префикстер қазақ тілінде жаңа түбірге қосыла алмайды, бұлар басқа тілден сол сөздің құрамында бөлінбейтін бөлшек ретінде, бір морфологиялық единица ретінде енген префикс емес, олар кірме түбірдің құрамына еніп кетеді. Сондай-ақ ішкі флексия жолы да қазақ тілінде сөзтүрленім жүйесінің бір арнайы түрі ретінде кездеспейді. Мысалы, араб тілінде сөздің құрамындағы ішкі дыбыстардың өзгеруі арқылы жаңа грамматикалық мағына туады: *катаба-жазу, жазды* етістігі болса, *китаабун* - кітап та, *кутбун* - кітаптар деген көптік мәнді білдіреді. Ішкі флексияның элементтері орыс тілінде де кездесіп отырады: *собирать* (жинау) - *собрать* (жинап алу), *бегать* (жүгіру) - *бежать* (жүгіріп кету) т.б. сияқты етістіктің видтік мағыналары, сөздің құрамындағы дыбыс өзгерістері (ішкі флексия) арқылы беріледі. Грамматикалық мағынаның *екпін арқылы да берілуі* қазақ тілінде жоқ деуге болады. Қазақ тіліндегі болымсыз етістік пен етістік түбірден заттық ұғымдағы жаңа сөз тудыратын *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* қосымшалары арқылы жасалған сөздердегі екпіннің әртүрлілігі, мысалы, *кеспе - кеспе, мінбе - мінбе, қоспа - қоспа* т.б. екпіннің сөз мағынасын айыру сипаты бола алмайды. Орыс тілінде екпін сөз мағынасын (лексикалық) айырумен бірге (мысалы, *замок* - қорған, *замок* - құлып, кілт, *мука* - азап, *мука* - ұн т.б.) грамматикалық мағына тудыруға да негіз болады: *окна* - терезелер, *окна* - терезенің (жекеше ілік септік), *руки-қолдың, руки-қолдар, воды-судың, воды-сулар* т.б. Сондай-ақ қазақ тілінде грамматикалық мағынаны берудің супплетивті жолы да кездеспейді. Мысалы, орыс тілінде адам деген ұғым *человек* сөзі арқылы берілсе, оның көпше түрі бүтіндей басқа сөзбен *люди* (адамдар) беріледі. Сондай-ақ *хорошо* (жақсы) және *лучше* - өте жақсы, *сказал* - айтты, *говорил* - айтты параллельдері де супплетивті жол арқылы грамматикалық мағына білдіруге жатады.

3. Қазақ тілінде **аналитикалық тәсілдің** барлық түрлері дерлік кездесіп отырады. Негізгі сөздердің тіркесуі арқылы грамматикалық мағынаның берілуі дегенде, әдетте, ол сөздердің өзгермеген сол тұлғаларында тұрып бір-бірімен тіркесуі арқылы жеке тұрғандағысынан өзгеше, жаңа грамматикалық мағынаны білдіруін айтамыз. Бұл, әсіресе, түбір тұлғадағы зат есімдердің бір-бірімен тіркесіп қолданылуынан анық көрінеді. Әдетте, зат есім түбір тұлғасында заттың атын білдіру мағынасымен байланысты қолданылса, енді бір зат есім екінші зат есіммен түбір тұлғада тіркессе, зат атауын білдіруге жат мағынада қатыстық-сындық мағынада жұмсалады. Мысалы: *Мықшима аяғымда былғары етік, Киіз байпақ тоңдырмас ызғар өтіп* (Абай). *Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кірер* (Мақал). *Бір-бір киіз үй әкелгенде, бәрінен Итбайдың үйі ұнамды*

боп шыққан (Мұқанов). Бұл сөйлемдердегі *былғары, киіз* сөздері заттық мағынада емес етіктің, байпақтың, қазықтың, үйдің қатыстық-сындық сипаты мәнінде, яғни осы соңғы заттардың неден жасалғанын білдіру мәнінде қолданылған. Зат атауын білдіретін сөздердің бұндай әдеттен тыс ерекше грамматикалық мағыналары ол сөздердің заттық мағынаны білдіретін екінші сөзбен тікелей тіркесінен пайда болған. Сол сияқты *қол сағат, қалта сағат, алтын сағат, жібек орамал, тас үй, тас жол, киіз үй, кірпіш үй, оқушы бала* т.б. тәрізді тіркестердің бірінші зат есім сыңары зат есімге тән емес қатыстық-сындық мәнді білдіріп, қандай? деген сұраққа жауап береді. Сөз жоқ, бұл жерде сөздердің орын тәртібі де белгілі дәрежеде рөл атқарып тұрғанын естен шығаруға болмайды. Негізгі (толық мағыналы) сөз бен көмекші сөздің тіркесуі арқылы да грамматикалық мағынаның берілуі қазақ тілінен үлкен орын алады. Негізгі сөздерге септеулік шылаулар тіркесуі арқылы мақсат, себеп, арнау, мекендік, мезгілдік, саралау, ұқсату, жәрдемдік, көмектік, мөлшерлік сияқты мағыналар үстеледі. Мысалы: *Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ-барды, ертегіні термек үшін* (Абай) деген сөйлемдегі *үшін* шылауы өзі тіркескен *ермек, термек* сөздеріне мақсат мәнін үстеген. Ал демеулік шылаулар өзі тіркескен сөзге я түгел сөйлемге әртүрлі күшейткіш, сұрау, болжам, шектілік тәрізді мән үстейді. *Ашаршылық жоқ па? Сауыны тәуір ер бар ма? Осының бәрін қадағалап сұрайды* (Өуезов). - *Шұғаның белгісін сіз білмейтін шығарсыз-ау!* - дейді (Майлин). Сондай-ақ көмекші етістіктердің өздері қатысты негізгі сөздерге (етістікке не есім сөздерге) үстейтін грамматикалық мағыналары сан алуан. Мысалы, тек қана *оқып* сөзіне тіркескен мына көмекші етістіктердің үстейтін грамматикалық мағыналары қаншама: *оқып отырды, оқып жүрді, оқып тұрды, оқып болды, оқып шықты, оқып қалды, оқып көрді* т.б. немесе сапалық сын есімдерге күшейткіш үстеулердің препозитивтік тұрғыда тіркесіп қолданылуы да жаңа грамматикалық мағына үстеудің бір жолы. Сөздердің **қосарлануы арқылы** жалпылық, көптік, сөздердің **қайталануы арқылы** көптік, дүркінділік, сындық мәндегі сөздерге **үстеме буын** арқылы күшейткіш мағыналар үстеу де грамматикалық мағына білдірудің белгілі бір жолдары болып табылады. Мысалы, *аяқ-табақ, үлкен-кіші, кәрі-жас* дегендер жаңа туынды сөз болумен қатар жалпылық мән сияқты грамматикалық мағына да білдіріп тұр, ал *қора-қора қой, тау-тау астық, көре-көре, сөйлей-сөйлей* дегендегі қайталама қос сөздер көптік, дүркінділік ұғымды білдіреді, *қып-қызыл, жап-жасыл, үп-үлкен* дегендегі үстеме буындар (қып, жап, үп) күшейткіш мәнді білдіреді.

Сөйлемдегі сөздердің **орын тәртібі** әр тілде әртүрлі қызмет атқарады. Қазақ тілінде ол (сөздердің орын тәртібі) – грамматикалық мағына білдірудің негізгі бір жолы болып табылады. Сондықтан да сөйлемде сөздердің (сөйлем мүшелерінің) белгілі тұрақты орын тәртібі бар. Ол орын тәртібінің өзгеруі белгілі бір мән үстелуімен байланысты болады. Мысалы: *Тарт қолыңды, Вьетнамнан!* Әдеттегі орын тәртібі - *Вьетнамнан қолыңды тарт!* деген сөйлем үлкен бір жігермен айтылады да, орын тәртібінің өзгеруі (инверсия) белгілі бір стильдік жүк көтеріп тұр. Сөздердің орын тәртібінің өзгеруі олардың грамматикалық мағыналары мен сөздер арасындағы синтаксистік

қатынастардың мүлдем өзгеріп кетуіне де себеп болады. *Мысалы, қалта сағат* (сағаттың қалтаға салып жүретін бір түрі), *көзәйнек* (көзілдірік, яғни көзге салатын әйнек), *біз өкше* (үшкір биік өкше), *мосы ағаш* (мосы жасайтын ағаш) тәрізді тіркестер бір түрлі мәнде қолданылса, олардың орнын ауыстырып жұмсағанда, басқа мағынада және басқа синтаксистік қатынаста айтылады: *сағат қалта* (сағат салуға арналып тігілген қалта), *әйнек көз* (шыныдан салынған жасанды көз), *өкше біз* (жуан біз, яғни ағаш шегені өкшеге қағу үшін пайдаланылатын ең жуан біз), *ағаш мосы* (ағаштан жасалған мосының түрі, темір мосы да болуы мүмкін) т.б.

Әрине, бұл тіркестер сөйлем ішінде талдануы қажет. Соның өзінде де қатар тұрған екі зат есімнің мәні де, қызметі де бірдей емес екенін көру қиын емес. Қосалқы айқындауыш деп жүрген единицаларда олардың орнын ауыстырғанымен, мағынасы да, қызметі де өзгермейді деген топшылаудың тіпті де дұрыс емес екендігін көрсетілген тіркестер айқындап отыр. Алдындағы зат атауы екінші орындағы заттың белгілі бір белгісі, атрибутты болуы, ал негізгі зат, ұғым екінші сөз екенін айыру қиын емес: қандай (қай)? сағат - қалта сағат, яғни негізгі мағына – сағат та, қалта – сол сағаттың анықтауышы (сағаттың бір түрі), өйткені қабырға я қол сағат та бар, қандай (қай)? қалта - сағат қалта, яғни негізгі мағына қалта да, сағат – сол қалтаның анықтауышы (сағат салатын қалта), қаламсап салатын да қалта болуы мүмкін т.б. Әрине, қатар келген екі зат есім бұлар сияқты әруақытта орын ауыса да бермейді: *тас жол*, бірақ *жол тас* емес, *жібек орамал*, бірақ *орамал жібек* емес, *ағаш үй*, бірақ *үй ағаш* емес т.б. Бұдан да осы тәріздес мағыналық, қызметтік сипатын аңғаруға болады. “*Қалай ұғындыратынын білмеймін: - Жүрек, - деді тракторист. - Жүрек? Мұның да жүрегі бола ма?* (Мұстафин). Бұл мысалдағы екінші *жүрек* сұрау интонациясымен айтылған. Сондықтан да ол жалғыз *жүрек* сөзінің өзі-ақ сұраулы сөйлем болып тұр. Немесе: *Бұл – бала берген кітап. Бұл бала кітапты әкеп берді* деген екі сөйлемдегі *бұл* сөзі екі түрлі дауыс ырғағымен (интонациясымен) айтылған, сондықтан да екі түрлі мағынада қолданылған: бірінші *бұл* субстантивтеніп, 3-жақ субъект мағынасында, екінші *бұл* атрибутивтік-анықтауыштық қатынаста жұмсалған.